

minánsan az Erdélyi-gyűjtemény is és a XX. században született tanulmányok is kaput nyitnak új vizsgálati szempontoknak. O. Nagy Gábor az 1970-es évek elején mondta, hogy már nincs mit vizsgálni a szólásokon és közmondásokon, regisztráltuk őket, és ismerjük nyelvi „természetüket” is (személyes beszélgetés-kor közölt megállapítása, Rné). Mégis az derül ki, ha optikát váltunk, és a nyelvtudomány újabb látásmódjából szemléljük őket, lehetnek újabb megfigyeléseink, feltárhatunk újabb tulajdonságokat (szemantikai nézőpont, formalizálási lehetőségek, kontaminációjuk a nyelvhasználatban, multimediális megjelentetésük stb.). Minden kutatómunkánál lényeges (meghatározó) a szemléletmód, mellyel a témához közelítünk. Azt is levonhatjuk következtetésül, hogy egyetlen szempont csak részeredményt hozhat, de ezekből tevődik össze az a látásmód, amelynek segítségével az egészre hitelesebb megállapításokat tehetünk.

Irodalom

- Erdélyi János 1852. *Magyar közmondások könyve*. Pest.
- Molnár József 1978. Bevezető. In: Baranyai Decsi János: *Adagiorum...* Eötvös Loránd Tudományegyetem. Fantes ad historiam linguarum populorumque uraliensium, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1977. *A magyar frazeológiai kutatások története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Nagy L. János

Kiasztikus alakzatok = kiasztikus gondolkodás?

...sok-e a kevés, vagy kevés-e a sok.
(Szilágyi László, MN, 1997. szept. 13.)

...senki se legyen szegény, mert beteg, és senki se legyen beteg, mert szegény.
(Joó-Pál-Tábori, MN, 2004. nov. 13.)

1. Fónagy Iván emlékezetes előadást tartott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1989. június 15-én. Gondolatmenete 1990-ben jelent meg, a címe: Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. Felfogásában a gondolatalakzatok (korábban főként szóalakzatok) a szövegek szerkezetének olyan sémá-

it kínálják a szövegalkotóknak, amelyek a maguk nyelvfüggetlen természetével lehetőséget nyújtanak a formszintre emelkedéshez: gondolkodási formává lehetnek. A tanulmány a gradációt, a reddíciót és a kiazmust vizsgálja elsősorban.

Ez a rövid írás tárgyát tágabban is, szűkebben is fogja fel, mint Fónagy Iván előadása. Egyrészt tágabban, mert a kiasztikus alakzatok mindegyikére kiterjeszti az elemzést (tehát a kiazmuson kívül az antimetaboléra, az epanodoszra, a kommutációra is). Másrészt szűkebben, mert csupán kiasztikus alakzatokat szemlél, s nem elemzi a gradációt és a reddíciót. Annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik, hogy a Fónagytól is elfogadott klasszikus felfogáshoz képest van-e létjogosultsága más, újabb alakzattípusoknak. Az előadás szerkesztett változatából idézünk:

„Az *antimetabolé*-t vagy *commutatio*-t, vagy későbbi nevén a *chiazmus*-t egyes ókori és újkori szerzők kettős antitézisnek tekintették. A chiazmus **dinamikus alakzat**: a minősítések felcserélésén alapul.

Elpusztuló kert ott a vár alatt,
Elpusztuló vár ott a kert felett.
(Petőfi Sándor: Elpusztuló kert...)

Az *elpusztuló* jelző elhagyja a *kert*-et, hogy a *vár*-hoz társuljon; a határozók cseréje egyúttal ellenkezőjére fordítja a tárgyak, a *vár* és a *kert* térbeli viszonyát. Heinrich Lausberg nélkülözhetetlen segédeszközzé vált retorikai kézikönyvében (1960) betűszimbólumokkal ábrázolja a chiazmus mozgásformáját:

$$\begin{array}{ccccc} \mathbf{a}^{\alpha} & \mathbf{b}^{\beta} & \wedge & \mathbf{a}^{\beta} & \mathbf{b}^{\alpha} \\ & & & & \text{vagy:} \\ \mathbf{a}^{\alpha} & \mathbf{b}^{\beta} & \wedge & \mathbf{b}^{\alpha} & \mathbf{a}^{\beta} \end{array}$$

A chiazmust árnyaltabbá teszi, ha a tükörszimmetria nem egészen tökéletes, mint Vörösmarty verssoraiban:

Légy halála életemnek,
S élte haldokló szívemnek.
(Vörösmarty Mihály: Helvila halálán)” (11–12)

Jegyezzük meg: a tüzetes elemzésben mindkét idézett példa alakzata epanodosz, hiszen kettőnél több elemből állnak; pl. a másodikban odaértjük a **légy* elemet is.

Szabó-Szörényi (1988: 182.) így taglalja a kiazmust és a kommutációt:

„A *chiazmus* szintaktikai vagy akár szemantikai szempontból is egymásnak megfelelő, de antithetikus szószerkezetek szimmetrikus, egymást keresztező elhelyezése, többnyire tükörképet adó rendben. Ez lehet alany-állítmány, jelző-

Parallelizmus:	a szeme fekete, a + b	/	a haja fehér a + b
Chiasmus:	a szeme fekete, a + b	/	fehér a haja b + a

Mind Fónagy Iván előadása, mind Szabó-Szörényi említett munkája Lausberg, H. monográfiájának megközelítéseire hivatkozik. A kereszteződés alakzatainak szintaktikai, szemantikai és pragmatikai elemzésekor Fónagy Iván a Világirodalmi lexikonban így ír: „A lexémapárok kapcsolatán alapuló chiazmus azonos az ókori retorika antimetaboléjával; az ismétlés és megfordítás egybekapcsolása jellemzi az epanodoszt is, melytől további megkötések különböztetik meg a chiazmust.” (*chiazmus* címszó, II: 198.)

X olyan, mint amilyen Y és X olyanabb, mint amilyen Y

'*X olyan, mint (amilyen) Y*' és '*X olyanabb, mint (amilyen)Y*'

245

rozható meg: a hasonló és a hasonlított között helyezkedik el a főmondati motívum (*olyan*) és ugyancsak oda érthető a gyakran implicit, ki nem fejtett párja (*amilyen*).

A magyar nyelvű hasonlatokban feltehető, hogy a *mint*, *akár* típusú kötőszó magába sűríti a mellékmondat implicit elemét: példánkban az *amilyen* elemet. Sémában ábrázolva:

$$a^{\alpha} \quad b^{\beta} \quad \text{mint} \quad (b^{\beta}) \quad a^{\alpha}$$

3. Tekintet nélkül arra, hogy milyen különbségeket határoz meg a klasszikus retorika az ilyen természetű alakzatai között, a továbbiakban mindezeket az alakzatokat kiasztikus szerkezeteknek nevezzük, s együtt tárgyaljuk őket. (L. Lausberg, H. *klein-chiasmus* és *groß-chiasmus* terminusait is.) A görög ábécé χ betűjének kereszteződése a döntő jegyük.

Így összegezhetők a főbb típusok közös vonásai (**a** és **b** szótöveket, α és β toldalékokat jelöl, \wedge a konjunkció logikai jele):

$$\begin{array}{ccccc} a^{\alpha} & b^{\beta} & \wedge & a^{\beta} & b^{\alpha} \\ a^{\alpha} & b^{\beta} & \wedge & b^{\alpha} & a^{\beta} \end{array}$$

Az első a szótövek párhuzamában a toldalékok sorrendi cseréjét, a második a szótövek sorrendi cseréjében a toldalékok párhuzamát jelenti. Közös bennük a kereszteződés dinamikája: a toldalékok szótövet cserélnek.

A két sémát és a kereszteződés meghatározó sajátosságát szemlélve adódik a következő kérdés: elképzelhető-e, sőt létezik-e más típusú kiasztikus alakzat? A fentebbi sémákban szemléltetett típusok vagy a szótöveket, vagy a toldalékokat kereszteződésben helyezték el. Mindkét esetben párhuzammal járt együtt a sorrendi csere: ha a toldalékok kereszteződtek, a szótövek voltak párhuzamosak; ha pedig a szótövek kereszteződtek, a toldalékok voltak párhuzamosak. Abból, hogy a kereszteződés a domináns jegy, következett, hogy a két elem funkciót/toldalékot cserélt. A kérdés tehát az, hogy lehetséges-e párhuzam nélküli kereszteződés; más szóval a kiasztikus alakzatokban lehetséges-e a kereszteződés olyan módon, hogy az elemek ugyanakkor megtartják szintaktikai funkciójukat és ezzel toldalékukat is.

- (1) *Alma és ibolya. Ibolya és alma.*
(Kosztolányi Dezső: Piac)

Az áruk sokaságát jelezheti a sorrendi kereszteződés, a halmozás hatását fokozhatja az *és* is.

- (2) Nurse. *Blubbering and weeping, weeping and blubbering.*
(Shakespeare, W.: *Romeo and Juliet* 3.3.)

A dajka úgy festi Júlia kétségbeesését, hogy kiasztikusan ismétli az igeneveket. Az elemek között az *and* jelzi a viszonyt, a kötőszó ismétlésének retorikus hatása van (poliszindeton).

- (3) *Ne menj el, el ne menj...*
(magyar népdal)

A *Ne menj* is, az *el* is megtartja funkcióját, a sorrendjük felcserélődik: a második kissé nyomatékosabb kérést fejez ki.

- (4) HARMADIK. *Doktor Papcsik.*
NEGYESEDIK. *Papcsik doktor.*
(Rákossy Gergely: Szarvashiba. Magvető, 1968: 50)

A személynév és a minősítő *doktor* elem helycseréjével viszonyuk nem változott. Van ugyanakkor olyan nyelvhasználati szokás, hogy a jogász végzettségűek doktori címét inkább a név előtt, az orvosok doktori címét inkább a tulajdonnév után mondják és írják. A jelenetben pszichológus, tréfásan hangzó nevét játékosan mondogatják a munkásnők.

- (5) Cassius. *Pardon, Caesar; Caesar, pardon.*
(Shakespeare, W.: Julius Caesar 2.3.)

- (6) *Nyugalom, szerelem,*
szerelm, nyugalom.
(József Attila: Kedvesem betegen...)

Mind Shakespeare drámájában, mind József Attila versében beszédaktusok cserélődnek: bocsánatkérés és megszólítás, megnyugtató és megszólítás úgy kereszteződik, hogy mindkettő megőrzi a funkcióját.

4. Mi a közös az (1)–(6) példákban? Első látásra kitetszik, hogy egyikük sem predikatív természetű kifejezés: az (1) és a (2) a halmozás és viszonyában érvényes, poliszindetonként is. A (3) az igekező és az ige sorrendi cseréjével a második részben nyomatékosít. Az (5) és a (6) performatív elemeiben mondatzó funkciójú szavak cserélnek helyet. (Megjegyzés: bizonyos performatívumok sorrendje szociokulturálisan vagy nyelvileg kötött, pl. kínálás kérdésére angolul vagy franciául a tagadás és a köszönet így következik: *No, thanks*; illetve *Non, merci*; ugyanakkor magyarul *Köszönöm, nem* a tipikus udvarias frázis.)

Az (1)–(6) példák tanulsága a következő séma:

$$a^{\alpha} \quad b^{\beta} \quad \wedge \quad b^{\beta} \quad a^{\alpha}$$

Azaz: lehetségesek olyan kiasztikus szerkezetek, amelyeknek az alakzataiban nem történik funkciókereszteződés, nem érvényesül parallelizmus: a kereszteződés csupán a sorrendet változtatja.

A fentiek tanulságai között állapítsuk meg azt is, hogy a klasszikus retorika sémáihoz képest lehetségesek újabb elvont képletek: egyrészt kihagyásos, másrészt nem párhuzamos kiasztikus alakzatok is.

5. A szórendi/sorrendi alakzatok között említi Quintilianus a következőt (9, 2, 23):

(7) ...*ergo cum te – mecum enim saepissime loquitur – patriae reddidissem...*
(Cicero: Mil. 34, 94, idézi Lausberg, H. 1973: 137)

A közbeékelés korrekciót tartalmaz: a *cum te* előjárósó – névmás sorrendjét megfordítja, s azt mondja, hogy gyakrabban mondják a *mecum* tipikus névmás – előjárósó szórendet. Ez a szerkezet metanyelvi kereszteződés: szemantikailag egyedülálló.

6. Mottóként két újságnyelvi részletet közöltünk. Az első megfelel a tökereszteződés sémájának a Széchenyi Professzori Ösztöndíj keretének meghatározása vitájában (*sok – kevés / kevés – sok*) funkciócserével; a második pedig a költségessé vált egészségügy dilemmájának hatásos megjelenítése, az ok és az okozat megfogalmazásának cseréjével, a szavak (*szegény – beteg / beteg – szegény*) funkciócseréjével. Mindkét esetben szavak kereszteződnek, azaz kétségtelenül szóalakzat az alapja a szerkezetüknek.

Mégsem csupán ennyi az egyik részlet sem: mindkettőnek jelentős logikai sűrítés, tömörítés is a szerepe. Az elsőnek ki nem fejtett információja az **összeg, keret*, nem is szólva a viszonyításról: hiszen mind a *sok*, mind a *keves* *v a l a m i h e z k é p e s t* sok vagy kevés. Ami a deontikus modalitású második szerkezetet illeti (*Senki se legyen...*), első része azzal az információval egészítendő ki: **mert igen költséges betegnek lenni*; a második része pedig azzal: **mert gyógyulását nem képes megfizetni*.

Azaz a szövegben az alakzatok olyan gondolkodási módnak a megjelenési formái, amelyben a szembeállított részek megfordításai szavak kereszteződései, szóalakzatok, – de ezenkívül az adott szöveg explicit és implicit információinak együttesében érvényes, hatásos gondolatépítési módok is.

Ajánlom ezt a cikket V. Raisz Rózsának, tisztelettel és köszönettel, kutatói, kollegiális és baráti segítségnyújtásaiért.

Irodalom

Adamik Tamás 1987. Cornificius: *A C. Herenniusnak ajánlott retorika latinul és magyarul*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 4. 28. 39.

- Bencze Lóránt 1996. *Mikor miért kinek hogyan*. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. I./1. A Hét Szabad Művészet Könyvtára. Corvinus Kiadó, Budapest, 147–243.
- Burton, Gideon: <http://rhetoric.byu.edu/Figures/A/antimetabole.htm>. (1996–2003)
- Burton, Gideon: – <http://rhetoric.byu.edu/Figures/C/chiasmus.htm>. (1996–2003.)
- Burton, Gideon: <http://rhetoric.byu.edu/Figures/C/commutatio.htm>. (1996–2003.)
- Burton, Gideon: <http://rhetoric.byu.edu/Figures/E/epanodos.htm>. (1996–2003.)
- Czetter Ibolya 1999. *A stílus és a formák*. bár könyvek, Szombathely, 132–156.
- epanodos. *Világirodalmi lexikon* II (1965): 1144.
- Fónagy Iván: antimetabolé. *Világirodalmi lexikon* I. (1964): 351.
- Fónagy Iván: chiazmus. *Világirodalmi lexikon* II (1965): 198–202.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina Kiadó, Budapest, 32–34, 378–382, 418–420.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Hueber, München, 395–397.
- Lausberg, Heinrich 1973. *Elemente der literarischen Rhetorik*. Hueber, München, 127–137.
- Nagy, L. János 2004. Chiasme: a semiotic outline. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik, Eine internationale Zeitschrift*, Nodus Publikationen, Münster (Herausg. András Kertész.) 14.2; 153–170.
- Nagy, L. János 2005. Linguistic, rhetorical and semiotic analyses of the language of Gospels. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik, Eine internationale Zeitschrift*, Nodus Publikationen, Münster (Herausg. András Kertész.) 15. 2; 117–152.
- Nagy L. János 2005. *A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusa*. Az alakzatok világa 12. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nagy L. János 2006. Az elsőktől a legutolsóig. *Magyar Nyelv* 15–33.
- Quintilianus: *Institutionis oratoriae Libri*. Ford. Prácser Albert. Franklin, Budapest, 1913, 1921: 9, 3, 55, 81. és 85. 9, 1, 28; 9, 3, 35.
- Robrieux, Jean-Jacques 1997. *Les figures de style et de rhétorique*. Dunod, Paris, 116.
- Plett, H. C. 1973². *Einführung in die rhetorische Textanalyse*. Buske, Hamburg.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó, Budapest, 138, 182.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 22.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. A művészi ismétlődés néhány változata. In: *Ismétlődés a művészetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 77–159.
- Szegedy-Maszák Mihály 1992. Az irodalmi mű alaktani hatáselmélete. In: Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 113–152.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. *Pilinszky János*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 162.